

תמורה שאין לה תמורה

משה פלאי, במאבקי תמורה, ת"א, תשמ"ח

הספרותיות השונות שבקנקניהן יצק כוח-היצור של עידן ה"השכלה" את שיקויו השוצפים, בלטרסטיים ופובליציסטיים כאחד.

כאורה, מה עוד ניתן לחדש כיום בנושא זה? אף פלאי עצמו מודע ומודה לקודמיו הרבים בחקר ספרות ה"השכלה" % שאת תרומותיהם כבר היטיב לסכם פרופ' שמואל ורסס ("על מחקר ספרות ההשכלה בימינו (א), ידיעון האיגוד העולמי למדעי היהדות, 25, קיץ תשמ"ה, חורף תשמ"ו). אף-על-פי-כן, טוען פלאי, "כמדומה שלא ניתנה תשומת-הלב המתאימה לראשוניותה של ההשכלה העברית... בעיקר לא מוקד הדיון על המהפכה התרבותית הגלומה במחשבת ההשכלה... הן כסיפורות והן כתנועה חברתית". במאפייניה של מהפכה תרבותית זו, שהדגשת ראשוניותה היא-היא ה"raison de 'etre" של מחקר חדש זה בתחום שרבים וטובים כבר טיפלו בו, נותן המחבר איפוא סימנים, ולאורם הוא בוחן את מישנתם הספציפית של יוצרים נחשבים כנפתלי הירץ וייזל, יצחק סאטאנוב, ר' שאול ברלין ומנחם מנדל ברסלוי. בין סימנים אלה: הכרת הצורך המפגיע ב תמורה והאמונה בכוחו של ה"משכילי" לחוללה; השאיפה לאושר והיחס להיסטוריה (שפלאי רואה בהם סימפטומים למיפנה המהותי שחולל ה"השכלה", סימפטומים המועדפים בעיניו אולי אף על פני אלה ה"מקודשים" זה-כבר בחקר ה"השכלה": השאיפה לשיוויון-זכויות ולאמנציפציה). הוא אף משתית, קאוזאלית, את שני הסימפטומים-הראשונים - הכרת הצורך בשינוי והאמונה באפשרות הגשמתו - בהדגשה היתירה שהדגישה ה"השכלה" את עקרון אושרו של אדם (אכסיומה אנתרופו-צנטרית, "רינסאנסית" מובהקת) ולוא גם שלא בדרך קיום-המצוות (משמע: קריאת-תיגר על כל קונפציה דיאור-צנטרית, ולאור-דווקא יהדותית, בה אין האדם חזות-הכל).

אשר להיסטוריוסופיה ה"משכילית", קובע פלאי, הרי גם אם בביטוייה הגלויים היתה זו מתונה ואפולוגטית (יצחק אייכל, עורך "המאסף", מונה את וולטיר בין "אנשי זדון"), נראה, כי בהתבטאויותיה המוסוות יותר (כגון הסאטירה והפולמיקה של ר' שאול ברלין, דמות פאראדוכסאלית, שילוב "סיכזופרנטי" של כבוד הרב גיקל וה"משכילי" החצוף מיסטר הייד) מוקעת המנטאליות היהודית-גלותית-מתבדלת, בחריפות המבשרת, כבר אז, את פיאברג של "הקמיע" ואת הזו של "הדרשה".

ביאור גנטי וביאור דיאלקטי

בפלוגתא המסורתית: מהיכן ומאימתי מונים את ראשיתה של ספרות ה"השכלה", מצטרף פלאי בלא-ערורין אל מה שכינה דב סדן "נוסח קלוזנר"³ ואל מה שמביא שמעון הלקין, בבחינת "קונצנוס כללי", כראשית שנות ה-80 של המאה הי"ח, דהיינו:

בספרו האחרון, אותו לא זכה לראות בחייו, ("ספר הסולמות", ספרית פועלים, תל-אביב, תשל"ג עמ' 36) הכתיר אברהם שלונסקי אחד משיריו בכותרת האוכסימורונית היפה "התמורות הן הקבע הנושם". משהו מעין זה ניתן להיאמר אף על תנועת ה"השכלה" בכלל ועל מרכזה בגולת אשכנז במאה הי"ח בפרט. חרף שתי התגובות הקוטביות - בניגודן - זו של שולליה הקיצוניים, מן האורתודוכסיה היהודית¹, וזו של נושאי-דברה המובהקים, שלא ראו עצמם כמהפכנים מנתצי-מוסכמות, כי אם, אדרבא, כמחזירי עטרה ליושנה² - נראית לנו תנועה רוחנית מרתקת זו, בפרספקטיבה של מאתיים שנה מאז גיחתה לזירת-גרמניה, כמופת קלאסי למיכאניזם של כל התפתחות תרבותית של ממש: מקבילית-הכוחות הדיאלקטית בין סתירה לבנייה, בין חידוש למסורת.

ספרו החדש של ד"ר משה פלאי "במאבקי תמורה" (עיונים בהשכלה העברית בגרמניה בשלהי המאה הי"ח, מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, תל-אביב, תשמ"ח), הוא השלישי בין ספרי-המחקר שלו, הנדרשים, אם בחלקם ואם בשלמותם, לתקופה רבת-תמורות זו בתולדות הספרות העברית. ב-1971 פירסם פלאי העומד בראש המחלקה ללימודי יהדות באוניברסיטת פלורידה המרכזית, באורלאנדו, את ספרו "מבוא לספרות העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט", (קובץ מקורות טכסטואליים, אקדמון, ירושלים, 1971) וב-1972 הופיעה המונוגרפיה שלו "משה מנדלסון: בכבלי מסורת" (הוצאת "אלי"ף", תל-אביב, תשל"ב). בשנת 1979 פירסם חוקר פורה זה את ספרו האנגלי The Age of Haskala (Brill: Leiden, 1979) שהספר החדש, על אף חפיפות תיאמטיות ומתודולוגיות שונות, אינו מהדורה עברית שלו אלא ניתוח ביקורתי העומד ברשות עצמו. בהקדמתו מציין פלאי, החורש בשדה מחקר ה"השכלה" זה שנים רבות, כי אף מחקרו הנוכחי אינו אלא בבחינת מבוא וכבר עתה הוא שוקד על המשך, שיתרכז בסוגות (זיאנרים)

1. כמו, למשל, התקפתם של הרבנים דויד טבל, יחזקאל לנדא והירש לוויין על קריאתו של נ.ה. וייזל לשידוד-מערכות בחינוך היהודי, שיש אומרים (אף כי אין זו עבדה היסטורית מוכחת) כי הקצינה עד כדי גזירת דין-שריפה על ספריו.
2. כפי שמביא פלאי מ"דברי שלום ואמת" של וייזל: "איך העם אשר בדור ראשון קראו ה' עם חכם ונבון... הפך ושינה את טעמו".
3. ראה קונטרסו החשוב "על ספרותנו", בהוצאת ראובן מס, ירושלים, תשי"ג, עמ' 12.

תחילתו של המרכז הגרמני-מנדלסוני⁴. הוא אינו מתעלם, כמובן, מניצנים שזמנם ומקומם שונים (איטליה, הולנד), אך רואה את הפרימאט של ה"השכלה" באשכנזי "בכוחה הקיבוצי, כתנועה, במרכזיותה ובעיקר בתודעת אפשרותה של פעולה מעשית". בשרטוט, בגישה מאוזנת את נקודות-הכוח והתורפה של מרכז זה (שראשיתו בענק-הרוח משה מנדלסון ובקבוצת הצעירים המשכילים שהתייצבה מאחורי המאניפסט "נחל הבשור", ולאחריו – על משמרתו של כתב-העת הפרוגרמאטי "המאספי") אין פלאי נמנע מחישוף נוקב של סתירותיו הפנימיות: תליית כל פגעי האנומאליה הגלותית ביהודים עצמם, מחד גיסא, וקריאתו של וייזל, (בי"דברי שלום ואמת", ברלין, תקמ"ב, עמ' 11-12). מאידך, "לא אנחנו אשמים בדבר הזה... כי אם... העמים (אשר) הדביקו לעפר נפשנו". או, במיגזר אחר, הנסיונות להיתלות ב"אשלי רברבי" של המסורת בהטפה לשינוי-ערכי, שעם כל צידוקו גם הוליך לטמיעה, כידוע לנו אף מתולדותיה של משפחת מנדלסון עצמה (משה מנדלסון, שבנו נשתמד, הוא סבו של פליכס ברטולדי מנדלסון, "נעים גנינות אשכנזי").

פרשה מעניינת כשלעצמה שהמחבר נדרש לה, היא "הניתוח שהצליח-מדי והמנותח שנפח נפשו". הכוונה להצעות התיקונים בחינוך היהודי אותן העלה וייזל ב-1782 בחוברת הראשונה של "דברי שלום ואמת", תיקונים שזרזו את תהליך נטישת הלשון העברית והתערערות מעמדה (אף כי וייזל, כפי שמבהיר פלאי, לא דגל בכך, כמובן, במישרין); מה שמעלה על הדעת מיד את אבחנתו המפורסמת של סדן בקונטרסו הנ"ל: "הנסיגה הגדולה והרצופה של לשוננו כלשון ספרות של קיבוצים" (קיבוצים שהקימו מרכזי יצירה עברית מובהקים, תחילה באיירופה ומאוחר יותר בארה"ב). ההקבלה למעמדה העגום של העברית בתפוצה היהודית כיום, מוכיחה כמה עדים, עד מה רלוואנטית (ואף אקטואלית) היא התיאמטיקה בה עוסק ספרו של פלאי. כחוט-השני עוברת במחקר מרתק זה הטעמתו של המחבר כי "מאבקה של ההשכלה העברית היה ברובו הגדול מאבק מביתי". אולם אף בסוגייה זו עצמה, מה המטיפים לשידוד-מערכות בתוככי היהדות גופה, מוכיח ספר זה את עידכונו ותקפותו, בסכמו תמציתית מחלוקות חוקרים נודעים שקדמו לו ובהניחו יסוד מוצק לרטורספקציה מאוזנת. ממטחווי מאתיים שנה נראים הדברים באור שונה. כך, למשל, ראה היסטוריון-ספרות נחשב כיוסף קלוזנר, את וייזל, כחלוץ ספרות ה"השכלה"⁵, בעוד שפולמוסן חריף כאליעזר שטיינמן חלק עליו נמרצות⁶. מפליא הוא, כי אף שחומר-הנפץ שבפולמוס זה לא פגה טריותו עד שנת 1973 (!)⁷, בכל זאת, בכל הנוגע לווייזל, נסמכת הבקורת העכשווית, אליבא דפלאי, על מה שגרסו דורות קודמים, בלא כל בדיקה עניינית ומחודשת, מה שמחזק את קריאתו של המחבר לרוויזיה ביקורתית בהערכת מישנתו של בעל "דברי שלום ואמת".

בניגוד לקלוזנר שראה בווייזל "אדם חדש", מדגיש פלאי כי העניין שמעורר סופר – "השכלה" נודע זה, אינו בשל מהפכנותו, כי אם "משום עמדתו השמרנית כלפי המסורת..."

4. Simon Halkin, *Modern Hebrew Literature (from the Enlightenment to the birth of the State of Israel: Trends and Values)*, Schocken Books, New York, 1950, p. 34.

5. יוסף קלוזנר, "היסטוריה של הספרות העברית החדשה", א', ירושלים, 1960, עמ' 9-11.

6. אליעזר שטיינמן, "במזרה הזמן", תל-אביב, 1931.

7. יורם ברונובסקי, "הספרות העברית כהשתמטות מן האניי", "משא", "דבר", י"ד ניסן, תשל"ג.

ושמא יש לומר על אף שמרנותו. בנידון זה דומה כי ראוי לחזור אל דברי סדן: לא זו בלבד שבניגוד לקלוזנר אין הוא מתחיל את ה"סיפירה" במנדלסון או בווייזל. (ואף פישל לחובר, שפתח ברמח"ל, אינו, לידו, בבחינת עושה צדק היסטורי), אלא שאין הוא נילאה להטעים את חשיבותו של הישן בעיצוב פרצופו הרוחני של החדש. שהרי "הזרמים היריבים להשכלה – או תאמר: הזרמים שהיא היתה יריבה להם – ... חיו כמניעי-עומק גם בלבם של אלה שנתפסו להשכלה והיו בין חלוציה ובין מאספיה... אפשר דרך העיון והדיון של חוקרי ספרותנו גורם – לפי שהם אוחזים בדרך הביאור הגייטי וכמעט אינם נוקקים לדרך הביאור הדיאלקטי" (סדן, שם, עמ' 8). ואכן, בדרך ביאור דיאלקטי זה מאיר ספרו של פלאי את כפל-פניהן של תופעות. דוגמה מעולה לכך הם הפרטרטים שהוא מתווה לפני סופרי ה"השכלה" יצחק סאטאנוב ושאלו ברלין. בסוגיה זו אין הדברים נצבעים בשחור-לבן. על מורכבותם יעידו דברי המחבר בפרקו הראשון, "השכלה כתחיית התרבות", בהם הוא מאבחן תופעה כוללת. "המשכילים האמינו", כותב פלאי, "כי הם באים לחדש ולרענן את היהדות תוך ביצורה מביתי". ולהלן: "הטיעונים של המשכילים העבריים נלקחו מתוך-תוכה של היהדות המסורתית, מתוך הקורפוס המקודש של התרבות העברית – מכתבי-הקודש, מן המישנה והתלמוד, מסיפורת השאלות והתשובות לדורותיה, ומן הסיפורת הפילוסופית היהודית שנתחברה בימי-הביניים". על השפעת-גומלין זו של המסורת, שכנגד תכונות האיבון והסטאגנאציה שלה יצאו חוצץ סאטאריקונים כסאטאנוב וכברלין, טאמנים דברי סדן, שנאמרו עוד בתש"ז (משמע, למעלה מ-40 שנה לפני ספרו של פלאי): "חוקר-ספרותנו בדורות אחרונים עוד חייב התבוננות גדולה, אם מורשת הזרמים האלה, של עצמה להשכלה (החסידות והמתנגדות – י.ג.) לא קיימה את עצמה גם ביריביה, אבירי ההשכלה עצמם" (שם, שם). אם נזכור, איפוא, את האימרה הידועה, כי עם-הארץ גרוע מאפיקורס, הרי שסאטאנוב וברלין לא היו לא זה ולא זה: על בקיאותם במקורות אין חולק (ברלין אף כיהן כרב חרדי-לכאורה) ואף מה שניתן היה לאיביהם לכנות "אפיקורסות" נראה כי נכון לבארו בדבריו הבאים של פלאי: "לא כל המשכילים העבריים בתקופה הראשונה, היא התקופה הגרמנית של ההשכלה העברית, ראו עצמם כפרורמאטורים דתיים שמטרתם לעקור נטוע. חלקם האמין בכל ליבו, שמגמת ההשכלה העברית היא... להחזיר את הטאורות והמדעים אל העם היהודי".

לוחמה פסבדו-אפיגראפית

מאחר שתכנים מתנים צורות ואידאולוגיות את הפראכסיס, לא ייפלא כי נשקם הסאטירי של סאטאנוב וברלין, (אך לא שלהם בלבד) עשה שימוש במה שקרוי הלוחמה הפסבדו-אפיגראפית, כלומר: ייחוסו של חיבור חדש למחבר "מקודש", קאנוני. לא רק "שיר-השירים", "קוהלת" ו"משלי" המיוחסים לשלמה המלך הם דוגמאות ל"פנטט" שתיק זה; כזהו, כזכור, גם ייחוסו של "הזוהר" לר' שמעון בר-יוחאי. גם בספרות הכללית רבים-מספור הם מקרים מעין אלה; אופייני ביותר הוא זה של פייר לואיס ש"גילה" את "שירי ביליטיסי". לא תמיד התכסיס ה"פסבדו-אפיגראפי" הוא בבחינת הערמה ממש: לאה גולדברג לא טענה מעולם כי לא היא כתבה את שירי תרזה די-מון. אנדה פינקרפלד (עמיר), שספרה הראשון כמו נכתב בידי גישה יאפאנית, אף היא לא נייערה חוצנה מן ה"קופירייטי" על פרי-עטה הרומאנטי. אחר-בתכלית, כמובן, הוא מיקרהו המשעשע של רומן גארי, מחברם העלום של ספרי אמיל אזיאר, אמצעי "פסבדו-אפיגראפי" שנון שקרע את מסכת צביעותה של

